

ชลารักษ์บพิตร

การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย
จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา

อสา คำภา
ทิพย์พาพร อินคัม

ฉบับพิเศษ
ศิลปวัฒนธรรม

ชลารักษ์บพิตร
การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย
จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา

ชลารักษ์บพิตร

การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย

จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา

อาสา คำภา และทิพย์พาพร อินคุ่ม

ราคา 320 บาท

ฉบับพิเศษ

ศิลปวัฒนธรรม

ชลารักษ์บพิตร: การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา

• อาสา คำภา และทิพย์พพร อินคัม

พิมพ์ครั้งแรก : กรกฎาคม 2567

ราคา 320 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

อาสา คำภา.

ชลารักษ์บพิตร: การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย
จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา.

กรุงเทพฯ : มติชน, 2567. 288 หน้า.

1. กษัตริย์ผู้ครองนคร -- ไทย. 2. น้ำ -- การจัดการ.

I. ทิพย์พพร อินคัม, ผู้แต่งร่วม. II. ชื่อเรื่อง.

923.1593

ISBN 978 - 974 - 02 - 1898 - 2

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คชนาท, สุพจน์ แจ่มเร็ว, รุจิรัตน์ ทิมวัฒน์
- ผู้อำนวยการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : ประภาพร ประเสริฐโสภ
- บรรณาธิการอาวุโส: สุภชัย สุชาติสุธรรม
- บรรณาธิการบริหาร : ปกรณ์เกียรติ ตีโรจนวานิช
- หัวหน้ากองบรรณาธิการ : ปิยะวัฒน์ สี่แดงสุก
- บรรณาธิการเล่ม : พิรณัฐ เปี่ยมศักดิ์สันติ
- นิสิตฝึกงาน : ชินภัทร มงคลงาม
- พิสูจน์อักษร : เมตตา จันทร์หอม, เต็มจิต ชั่วริยะกุล
- กราฟิกเลย์เอาต์ : อรอนงค์ อินทรอุดม
- ศิลปกรรม : รพีพล วรกุลสวัสดิ์
- ออกแบบปก : นักรบ มูลมานัส
- ประชาสัมพันธ์และการตลาด : นิชกุล แซ่ลี้ม, กษพร ทองลักษณะวงศ์,
วิชรพาพิชญ เวชสุริยะกุล, ณัชชา เชี่ยวกุล

จัดทำโดย : บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล

ประชาโนเวช 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 1235

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาโนเวช 1

เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2000, 2108

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)

12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาโนเวช 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3350-3360

Matichon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.

12 Tethsabannaruean Rd., Prachanivate 1, Chatuchak,

Bangkok 10900 Thailand

f matichonbook @matichonbook

id @matichonbook X @matichonbooks @ matichonbook

สั่งซื้อหนังสือจำนวนมากในราคาพิเศษ
ติดต่อที่ บริษัทงานดี จำกัด

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3353

MATICHON
PREMIUM
PRINT

ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT

บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)

รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2419, 2424

email: print.matichon@gmail.com

f Matichon Premium Print

ในกรณีที่หนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์

เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าลပ် เข้าเล่มกลับหัว

กรุณาติดต่อมาที่ matichonbook.sales@gmail.com

หรือ inbox: f matichonbook เพื่อขอเปลี่ยนเล่มใหม่

คำนำผู้เขียน

(8)

1 ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับสังคม “เมืองน้ำ” ในประวัติศาสตร์ไทย	2
ความสำคัญและสมมติฐานของหนังสือ	3
สถานภาพองค์ความรู้ และการเชื่อมโยงประเด็นศึกษา	16
2 สังคม “เมืองน้ำ” ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา และพระมหากษัตริย์ผู้เสด็จ มาใน “ฤดูน้ำ”	36
“ทุ่งน้ำท่วม” ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา	37
รัฐ อาณาจักร และผู้คนแห่งสังคม “เมืองน้ำ” จากกรุงศรีอยุธยาสู่กรุงเทพฯ	50
จาก “เทวราชา” สู่ “ธรรมิกราชาธิราช” และพระมหากษัตริย์ผู้เสด็จ มาใน “ฤดูน้ำ”	66

3 เทคโนโลยีและวิถีวิทยาในการบริหาร	
จัดการน้ำสมัยจารีตถึงต้นรัตนโกสินทร์	90
“น้ำ” กับพระราชพิธีเพื่อการบูรณาการรัฐ	
และสังคมสมัยจารีต	93
“อาสยุชพิธี”: แข่งเรือเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์	
ของบ้านเมือง	94
“จองเปรียงลดชุดลอยโคม”: ความต่อเนื่อง	
ของพิธีกรรมหลวงสู่ประเพณีราษฎร์	
กับความเชื่อเรื่องการเกื้อกูลต้นข้าวในนา	103
“ไล่เรือ-ไล่น้ำ”: การ “ปราบน้ำ”	
ด้วยกฤษฎาภินิหารของพระมหากษัตริย์	123
พระราชกรณียกิจว่าด้วยการบริหารจัดการน้ำ	
ที่สะท้อนภาพ “มนุษย์นิยม” และ “เหตุผลนิยม”	
สมัยต้นรัตนโกสินทร์	136
4 ชลประทานหลวงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	168
การขุดคลองกับกระบวนการเปิดพื้นที่นา	
พ.ศ. 2398-2440	171
จาก “โครงการรังสิต” ถึง “โครงการป่าสักใต้”	
เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการบริหารจัดการน้ำ	
สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	175

5 “พระราชอำนาจนำ” กับ “การบริหารจัดการน้ำ”	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช	212
“พระราชอำนาจนำ”	
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช	215
“พระราชอำนาจนำ” บนเส้นทางลอยฟ้า	222
โครงการขนาดใหญ่ด้านการบริหารจัดการน้ำ	
ยุคสมัยแห่งการพัฒนาที่ยังไม่ปรากฏ	
“พระราชอำนาจนำ”	225
การบริหารจัดการน้ำในมิติ “พระราชอำนาจนำ”	232
ภาพสะท้อนพระราชอำนาจนำ	
ในโครงการเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์	
และเขื่อนขุนด่านปราการชล	239
6 บทสรุป	258
บรรณานุกรม	268

คำนำผู้เขียน

ชลารักษ์บพิตร

ชลารักษ์บพิตร: การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทยจากพิธีกรรมสู่การพัฒนา เป็นหนังสือที่พัฒนาและปรับปรุงจากหนังสือเรื่องพระมหากษัตริย์กับสังคมเมืองน้ำ: จาก พิธีกรรม ถึง พระราชอำนาจนำ ซึ่งเป็นหนึ่งในชุดหนังสือ “ในหลวงรัชกาลที่ 9 กับประโยชน์สุขของคนไทย” โดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้รับการจัดสรรทุนจากกองทุนวิจัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ 2556 ชุดงานวิจัยนี้เคยเผยแพร่ในวาระ 50 ปี สถาบันไทยคดีศึกษา พ.ศ. 2555 สำหรับเนื้อหาในหนังสือนี้เป็นการวิเคราะห์และหยิบใช้มุมมองทั้งประวัติศาสตร์ชนบและการตีความแนวคิดทฤษฎี โดยฉายภาพประวัติศาสตร์ผ่านแก่นแกนเรื่องการบริหารจัดการน้ำของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทย ในบริบทสังคม “เมืองน้ำ” บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยานับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนมาสิ้นสุดที่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร (พ.ศ. 2489-2559)

แม้เนื้อหาของชลารักษ์บพิตรจะยังคงวางอยู่บนพล็อต “มหาบุรุษ” (great man) ที่ชนชั้นปกครองคือตัวเล่นเอก หากแต่สารัตถะของการศึกษาประวัติศาสตร์อันได้แก่การอธิบายความ

เปลี่ยนแปลงและเปรียบเทียบบริบทยุคสมัย ยังคงเป็นประเด็นหลักในการนำเสนอ หนังสือนี้ยังมีมิติงานเชิงสังเคราะห์ที่ประกอบสร้างและต่อยอดจากงานวิชาการซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น เช่น ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคนของปราณี วงษ์เทศ และสุจิตต์ วงษ์เทศ ไม่เพียงเท่านั้น ผู้เขียนยังได้ประโยชน์อย่างมากจากงานประวัติศาสตร์ชลประทานของนักวิชาการรุ่นก่อนหน้า โดยเฉพาะงานของสุนทรี อาสะไวย์ อดีตนักวิจัยเชี่ยวชาญ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ขณะเดียวกัน สำหรับนักเรียนประวัติศาสตร์ อาจตระหนักว่าหนังสือนี้มีกลิ่นอายทัศนะแบบปากไก่และใบเรือ ในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงด้วยไม่มากนักน้อย นอกจากนี้ การใช้มโนทัศน์ “อำนาจนำ” (hegemony) มาอธิบายการบริหารจัดการน้ำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ก็เป็นการทดลองสร้างกรอบคิดเชิงเปรียบเทียบ โดยที่มุมมองนี้น่าจะสะท้อนความเปลี่ยนแปลงยุคสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิติเรื่อง “พระราชอำนาจ” ของพระมหากษัตริย์ได้ในสัดส่วนหนึ่ง

ด้วยส่วนผลสมดังกล่าว ผู้เขียนคาดหวังว่าหนังสือนี้จะไม่ใช่ว่าการเล่าเรื่องแบบประวัติศาสตร์ชนบทภายใต้การขับเคลื่อนและปาฏิหาริย์ของชนชั้นปกครองเพียงอย่างเดียว หากแต่จะยังประโยชน์แก่สาธารณชนผู้สนใจทั้งในเรื่องประเพณีพิธีกรรม มานุษยวิทยา ศาสนา และความเชื่อ ประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการน้ำ โดยพิจารณาผ่านมุมมองประวัติศาสตร์มหาคบความเปลี่ยนแปลงระยะยาว ตลอดจนชี้ข้อ

ถกเถียงที่อาจเสริมประเด็นเรื่อง “พระราชอำนาจ” ของสถาบันพระมหากษัตริย์ในประวัติศาสตร์ยุคใกล้ที่เพิ่งผ่านพ้น

ท้ายที่สุด ผู้เขียนขอขอบคุณสำนักพิมพ์มติชนที่ให้โอกาสงานวิจัยเล็กๆ นี้ได้รับการตีพิมพ์ในรูปแบบหนังสือ ขอขอบคุณปรกรณ์ เกียรติ ดีโรจนวนิช บรรณาธิการบริหาร ในการติดต่อประสานงานข้อมูลต้นฉบับ พีรณัฐ เปี่ยมศักดิ์สันติ บรรณาธิการเล่มที่ดูแลขัดเกลานี้ด้วยความใส่ใจอย่างยิ่ง และบรรณารักษ์ แสงทอง สำหรับการตั้งชื่อเรื่องอย่างวิจิตรงดงามว่า *ชลารักษ์บพิตร* อันหมายถึง “กษัตริย์ผู้ทรงรักษาไว้ซึ่งน้ำ”

อาสา คำภา

ทิพย์พาพร อินคัม

เรือนพักเชิงเขาตะแบก นครนายก

ฝนแรกเดือนพฤษภาคม 2567

ชลารักษ์บพิตร
การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย
จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา

1

ความสัมพันธ์ระหว่าง
พระมหากษัตริย์
กับสังคม “เมืองน้ำ”
ในประวัติศาสตร์ไทย

ความสำคัญและสมบัตินของหนังสือ

นับแต่อดีตกาลผู้ปกครองแทบทุกสังคมวัฒนธรรมต่างมีบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือเป็นผู้อำนวยหรือบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมืองหรือสังคมของตน ในบางสังคมบทบาทของผู้ปกครองสะท้อนร่องรอยความเชื่อแบบสังคมบุพกาลเป็นอย่างดี เช่น คติความเชื่อ “เจ้าข้าว” (corn king) “เจ้าปี” (year king) ที่สัมพันธ์กับเรื่องความตายเพื่อก่อกำเนิดหรือความตายเพื่อความอุดมสมบูรณ์¹ ประเด็นนี้ ไมเคิล ไรท์ (Michael Wright) นักวิชาการด้านอุษาคเนย์เคยตั้งข้อสังเกตไว้นานแล้วว่า พิธีกรรมและตำนานมากมายในสังคมต่างๆ ล้วนชี้ชวนให้เห็นว่าแท้จริงแล้วสถาบันพระมหากษัตริย์กับความเชื่อ “เจ้าข้าว” “เจ้าปี” มีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก² ขณะที่ในทางมานุษยวิทยา ศาสนาและความเชื่อก็กล่าวกันว่า ความศักดิ์สิทธิ์ของผู้นำในสมัยสังคมบุพกาลนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถในการควบคุมและแปรเปลี่ยนความรุนแรงอันเป็นสัญลักษณ์ของการใช้อำนาจ ไม่ว่าจะเป็นการฆ่าหรือการบูชาัญญให้กลายเป็นเสถียรภาพและความอุดมสมบูรณ์ สิ่งนี้นับเป็นปรากฏการณ์ร่วมของมนุษยชาติซึ่งพบเห็น

ได้แทบทุกสังคมทั่วทั้งโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเกษตรที่ให้ความสำคัญกับอุดมคติเรื่องความอุดมสมบูรณ์

กรณีของอุษาคเนย์ซึ่งรวมถึงดินแดนประเทศไทย เมื่อสังคมข้ามผ่านจากสมัยบุพกาลสู่สมัยจาริต วัฒนธรรมฮินดู-พุทธจากภายนอกได้เข้ามาเจือจางคติความเชื่อดั้งเดิมและศาสนาผี บทบาทผู้ปกครองในฐานะผู้ควบคุมและแปรเปลี่ยนความรุนแรงให้กลายเป็นเสถียรภาพและความอุดมสมบูรณ์ดูจะค่อยๆ เลือนหายไป สิ่งที่เข้ามาแทนที่คือพุทธศาสนา กระนั้นสารัตถะของพิธีกรรมในสมัยจาริตบางประการก็ยังคงปรากฏร่องรอยแนวคิดบุพกาลแบบเดิม ดังเช่นพระราชพิธีตรียัมพวาย (ตรีปวาย) หรือการโล้ชิงช้าของพราหมณ์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเคยทรงตั้งข้อสังเกตว่า แท้ที่จริงก็คือการติดสินบนหรือการแก้บนต่อเทพเจ้าหลังจากที่ขอให้เทพช่วยอำนวยในสิ่งซึ่งตนปรารถนา เมื่อขอแล้วก็ต้องมีการสังเวชเช่นสรวงคนด้วยการโล้ชิงช้า เชือก 2 ข้างหมายถึงพญานาคที่ต้องต่อสู้กันเพื่อแย่งเหยื่อส่วนเส้า 2 ต้นคือหลักปรกการอันแข็งแกร่งของภูเขามันตระ³

แม้ว่าสารัตถะเรื่องความรุนแรงจะเลือนหายไป หากแต่ความศักดิ์สิทธิ์ของผู้ปกครองในฐานะผู้บันดาลความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองยังคงมีอยู่ ควรกล่าวด้วยว่าในอดีตพระราชพิธีต่างๆ ที่กระทำขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ล้วนเป็นไปเพื่อธำรงเสถียรภาพดุลยภาพ และพยากรณ์ถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองและอาณาจักรทั้งสิ้น เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญที่มีการเสี่ยงทายให้พระโคเลือกกินหญ้า เหล้า และธัญญาหารต่างๆ ซึ่งกระทำขึ้นในช่วงก่อนฤดูการเพาะปลูก พระราชพิธีพืชมงคล

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งเป็นพิธีกรรมสำคัญในสังคมเกษตรกรรม เป็นการเสียสละความอุดมสมบูรณ์ของน้ำฝน น้ำท่า และผลผลิต อีกทั้งยังเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่เกษตรกร

เสาชิงช้า สถานที่จัดพระราชพิธีตรียัมพวาย (ตรีปวาย) เป็นหนึ่งในพิธีกรรม
สำคัญของสยามในอดีต

หรือการขอฝนอันเป็นพระราชพิธีหลวง พระราชพิธีตรียัมพวาย หรือโล้ชิงช้าขอคุณพระผู้เป็นเจ้าที่กระทำหลังจากการเก็บเกี่ยว ผลผลิตเสร็จสิ้นแล้ว

ดังที่กล่าวมา พระราชพิธีและพิธีกรรมต่างๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิตและการอยู่รอดของผู้คนในสังคม กรณีของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นพื้นที่แกนหลักทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่มีความต่อเนื่องในฐานะศูนย์กลางอำนาจแห่งอาณาจักรยาวนานหลายร้อยปี นับเป็นอารยธรรมสังคม “เมืองน้ำ” ซึ่งชัดเจนมากกว่าอาณาจักรโบราณอื่นๆ ในดินแดนประเทศไทยดังจะเห็นได้จากกลอนเพลงที่ร้องเล่นกัน แต่สมัยโบราณของชาวลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่ว่า “เดือนสิบเอ็ดน้ำนอง เดือนสิบสองน้ำทรง เดือนอ้ายเดือนยี่ น้ำก็รีไหลลง”⁴

บทกลอนดังกล่าว สะท้อนปรากฏการณ์ทางธรรมชาติในช่วงฤดูน้ำหลากนับตั้งแต่ช่วงเดือน 11 (ราวเดือนตุลาคม) ไปจนถึงช่วงน้ำลดในเดือนอ้าย-เดือนยี่ (ราวเดือนธันวาคม-มกราคม)⁵ กล่าวคือ ช่วงเดือน 11 นับเป็นช่วงปลายพรรษาซึ่งยังมีฝนตกมาก และมีน้ำเหนือหลาก ประชาชนเสร็จสิ้นภารกิจในฤดูทำนาจึงมีงานบุญใหญ่ในช่วงฤดูน้ำหลังออกพรรษา เช่น ประเพณีกฐิน ต่อเนื่องจนถึงย่างเข้าเดือน 12 มีประเพณีทางน้ำ เช่น ลดชุดลอยโคมพระประทีปลงน้ำ ปัจจุบันร่องรอยประเพณีดังกล่าวคือลอยกระทง ซึ่งมีสาระสำคัญคือการขอขมาลาโทษแก่แม่น้ำลำคลองและธรรมชาติทั้งมวลที่เกื้อกูลข้าวและพันธุ์พืชอื่นๆ อีกทั้งเพื่อขอความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมือง

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากน้ำในสังคมเกษตรกรรมเป็นได้ทั้งปัจจัยก่อเกิดความอุดมสมบูรณ์และมหันตภัยต่อชีวิตผู้คนและพืชพันธุ์ธัญญาหาร ดังนั้น บทบาทสำคัญของผู้ปกครองในสังคมเมืองน้ำอย่างหนึ่งก็คือ การควบคุมบริหารจัดการน้ำ เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และมีเสถียรภาพ ไม่ให้น้ำมากหรือน้อยเกินไปจนก่อให้เกิดความวิตกกังวลของสังคม วิธีการดังกล่าวสามารถกระทำด้วยกลไกทางวัฒนธรรม ทั้งในรูปแบบพิธีกรรมความเชื่อหรือตามแต่เทคนิควิทยาการซึ่งสมัยนั้นๆ จะพึงมีและเอื้ออำนวย เช่น พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาจะทรงประกอบพิธีกรรมแข่งเรือเสี่ยงท่ายที่เรียกกันว่า “อาสยฺซุขพิธิ” ทุกปีในช่วงเดือนตุลาคมเพื่อพยากรณ์ความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองภายหลังการเพาะปลูกซึ่งกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตราว 3-4 เดือนข้างหน้า

ครั้นล่วงมาถึงในช่วงเดือนอ้าย-เดือนยี่ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่น้ำลดและต้องทำการเก็บเกี่ยว หากน้ำยังไม่ลดตามที่ควรจะเป็น พระมหากษัตริย์ก็ต้องประกอบ “พิธิไล่เรือ-ไล่ชล” ด้วยการ “ทรงพักษนิ” คือทรงพัดศักดิ์สิทธิ์โบกเหื่อนน้ำจากเหนือลงใต้ ขอให้ลมพัดกระแสน้ำไหลลงเร็วๆ หรือหากบางปีน้ำมีมากจนไหลเอ่อท่วมท้นก็จะทรงใช้พระแสง “พินน้ำ” เพื่อให้น้ำลด⁶ พิธีกรรมดังกล่าวนับเป็นบทบาทการ “ปราบ” น้ำด้วยกฤษฎาภินิหาร ขณะเดียวกันยังสะท้อนแนวคิดเบื้องหลังที่ว่าความศักดิ์สิทธิ์ของผู้ปกครองขึ้นอยู่กับความสามารถในการควบคุมและแปรเปลี่ยนความรุนแรง (การพินน้ำ) ให้กลายเป็นเสถียรภาพและความอุดมสมบูรณ์ (น้ำลด/เก็บเกี่ยวได้)

อย่างไรก็ตาม การควบคุมการบริหารจัดการน้ำของผู้ปกครองในอดีตอาจมิได้แสดงผ่านพิธีกรรมเสมอไป ดังมีปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทและกรมพระราชวังหลัง เสด็จฯ จากพระนครลงมาปิดคลองปากลัด (พระประแดง)⁷ เพื่อป้องกันน้ำเค็มหนุนขึ้นมาถึงพระนครเมื่อ พ.ศ. 2327 น่าสังเกตว่า พระราชกรณียกิจดังกล่าวเป็นการควบคุมจัดการน้ำบนฐานคตินุชนิยมมากกว่ากฎหมายนิหาร กระนั้นก็ตามไม่ว่าจะด้วยฐานคิดกฎหมายนิหาร มนุษยนิยม หรือเหตุผลนิยมก็ตาม พระมหากษัตริย์ตามคติพุทธศาสนาเถรวาทย่อมอยู่ในสถานะ “ธรรมราชา” ผู้เป็นที่พึ่งแก่อาณาประชาราษฎร์ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร ตามนัยนี้การปฏิบัติพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์จึงเสมือนการปฏิบัติราชธรรมและสร้างบุญญาธิการของโพธิสัตว์เพื่อการตรัสรู้ในอนาคตกาล ด้วยเหตุนี้เพื่อความผาสุก ความอุดมสมบูรณ์ และเสถียรภาพของอาณาจักร การควบคุมบริหารจัดการน้ำของพระมหากษัตริย์จึงเป็นหนึ่งในพันธกิจของผู้ปกครอง

เทคโนโลยีกับวิถีชีวิตที่ใช้ในการควบคุมบริหารจัดการน้ำมีการปรับเปลี่ยนไปตามกาลสมัยทั้งยังสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมในแต่ละสมัย เช่น นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เราจะพบเอกสารประเภท “รายงานน้ำฝนต้นข้าว” “รายงานน้ำฝนน้ำท่า” ซึ่งเจ้าเมืองในท้องที่ปลูกข้าวภาคกลางจะต้องรายงานให้เมืองหลวงทราบ

ถึงปริมาณน้ำฝนว่ามากน้อยเพียงใด ปลูกข้าวได้เท่าไร ดิถีส่วน
เสียที่ส่วน^๘ เรื่องเหล่านี้สัมพันธ์กับเศรษฐกิจการค้าข้าวที่เริ่มเฟื่องฟู
ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ต่อเนื่องถึงรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทั้งยังอาจสะท้อนความใส่ใจพระราช
หฤทัยของพระมหากษัตริย์ในสังคมเมืองน้ำ บนคตินิยมและบริบท
ทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไป

ครั้นเมื่อสยามเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ พระ
มหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีบทบาทสถานะเปลี่ยน
จากสมัยจารีตอย่างสำคัญ กล่าวคือ นอกจากจะเป็นสมมติเทพ
และธรรมราชาผู้ทรงบุญบารมีสูงสุดตามคติพุทธศาสนาเถรวาท
แล้ว ภารกิจของพระมหากษัตริย์หาใช่เพียงทรงประกอบทศพิธ
ราชธรรมเพื่อให้พระบรมโพธิสมภารแผ่ปกป้องกันคุ้มครองไพร่ฟ้า
ข้าแผ่นดินให้พ้นจากทุกข์ภัยอันตรายนานาชนิดตามคติความเชื่อ
แต่โบราณเท่านั้น หากจะต้องเป็น “ผู้นำรัฐบาล” ซึ่งทำหน้าที่
บริหารระบบราชการกระทรวง ทบวง กรมแบบใหม่ และมีหน้าที่
“บำบัดทุกข์บำรุงสุข” ของราษฎร เช่น สร้างถนน คูคลอง น้ำประปา
สาธารณูปโภค รวมถึงจัดการศึกษาแก่ประชาชน^๙ โดยที่หากสืบ
ย้อนไปก่อนหน้า สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นภารกิจที่พระมหากษัตริย์ใน
สมัยจารีตไม่ได้ลงไปรับผิดชอบโดยตรง

ชนชั้นปกครองสยามในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้นำ
เทคโนโลยีและวิถีวิทยาแบบตะวันตกเข้ามาใช้ รวมถึงการบริหาร
จัดการน้ำแบบใหม่อันเป็นจุดเริ่มต้นของ “ชลประทานหลวง” ไม่ว่าจะ
จะเป็นการขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่ทำนา รวมถึงการสร้างเขื่อนทดน้ำ
ทั้งนี้ ด้านหนึ่งก็เพื่อตอบสนองการผลิตข้าวในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่

ขยายตัวอย่างรวดเร็วนับตั้งแต่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ. 2398) ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การทำชลประทานหลวงเพื่อเปิดพื้นที่ทำนาได้เกิดขึ้นมากเป็นทวีคูณ ตัวอย่างสำคัญและเป็นรูปธรรมที่สุดคือ ระบบคลองใน “โครงการรังสิต” ซึ่งนับเป็นการขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่การเพาะปลูกใหม่ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างครั้งสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25

ขณะเดียวกันบทบาทของหน่วยงานที่ก่อตั้งขึ้นในช่วงนี้ เช่น กระทรวงเกษตรธิการ (ก่อตั้ง พ.ศ. 2441) กรมคลอง (ก่อตั้ง พ.ศ. 2445) อาจเป็นภาพสะท้อนการเป็นกลไกและเครื่องมือของผู้ปกครองแห่งสังคมเมืองน้ำในแบบสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ช่วงเวลานี้พระราชพิธีโบราณที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ไม่ว่าจะเป็นตรียัมพวาย ไล่ชิงช้า พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญก็ยังคงได้รับการปฏิบัติสืบทอดมา หากแต่บนฐานคิดการปรับปรุงบ้านเมืองไปสู่ความทันสมัย ดูเหมือนว่าสัมฤทธิ์ผลแห่งอุดมการณ์ว่าด้วยผู้ปกครองกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองซึ่งเป็นคติจารีตเดิม ดูจะเป็นเพียงผลพลอยได้ของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เช่นการเกิดขึ้นของสิ่งที่เรียกว่าชลประทานหลวง ซึ่งก่อนหน้านั้นไม่เคยเกิดขึ้นอย่างชัดเจนมาก่อน ทว่าสัมฤทธิ์ผลของชลประทานหลวงก็ดูไม่มีนัยสำคัญเทียบเท่าสัมฤทธิ์ผลด้านอื่นๆ ของการปฏิรูปในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้นของระบบมณฑลเทศาภิบาล กองทัพประจำการกิจการรถไฟ การศึกษาสมัยใหม่ ฯลฯ กระนั้นก็ตาม หากพิจารณาในส่วนองประชาชนและโครงสร้างการผลิตแห่งรัฐไม่

ผิคนักที่จะกล่าวว่าสังคมไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยายังคงลักษณะความเป็นสังคมเมืองน้ำและสังคมเกษตรกรรมซึ่งต้องพึ่งพาน้ำฝน น้ำท่า อยู่อย่างเข้มข้น

การปฏิบัติพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่สัมพันธ์กับมิตติการบริหารจัดการน้ำ ปรากฏอย่างมีนัยสำคัญอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร (ในหนังสือเล่มนี้จะออกพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช” เพื่อความกระชับ) อาจกล่าวได้ว่าสถานการณ์ บทบาท ความเป็นพระมหากษัตริย์แห่งสังคมเมืองน้ำของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้เกิดขึ้นในบริบทอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างไปจากทั้งสมัยจารีตและสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือ ในทางการเมืองภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญโดยมีรัฐบาลเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ แน่นอนว่าในสถานการณ์ดังกล่าว พระมหากษัตริย์ไม่อาจแสดงบทบาทเป็น “ผู้กระทำการ” ทางประวัติศาสตร์ได้โดยตรงอีกต่อไป พร้อมกันนี้อุดมการณ์และคติความเชื่อที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติอันสัมพันธ์กับวัฒนธรรมจารีตเดิมก็ถูกลดบทบาทลงไป ดังจะพบว่าพระราชพิธีโบราณซึ่งเกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองเคยถูกยกเลิกไปในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

แม้ว่าหลัง พ.ศ. 2475 บทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในทางการเมืองจะถูกจำกัดลง หากแต่ในแง่มุมการเมืองวัฒนธรรม (cultural politic) น่าสนใจว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชกลับประสบความสำเร็จเป็นอย่างยิ่งในการปรับเปลี่ยน

คลี่คลายพระราชสถานะจาก “พระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ” มาสู่การเป็น “ระบบเกียรตินิยม” และศูนย์รวมจิตใจของประชาชน ภายใต้ “พระราชอำนาจนำ” (royal hegemony)¹⁰ ทั้งนี้ คำว่า “พระราชอำนาจนำ” อาจนิยามให้เข้าใจได้ถึงสภาวะการณ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางทั่วไปของสังคมการเมืองและรัฐ แม้ในสถานการณ์ทางกฎหมายพระองค์จะทรงเป็นองค์ประมุขผู้มิได้อำนาจบริหารทางการเมือง หากแต่ในทางปฏิบัตินั้น พระราชดำริของพระองค์กลับสามารถโน้มน้าวใจสังคมการเมืองและรัฐให้สามารถเดินตามได้โดยไม่ต้องบังคับ นับเป็นสภาวะการณ์ที่ผู้ตามยินยอมให้นำและยินดีจะตามโดยสมัครใจ แน่แน่นอนว่าปรากฏการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้นได้ย่อมมาจากหลายเงื่อนไขปัจจัย ประกอบกับเงื่อนไขทางสังคมการเมืองไทยในแต่ละช่วงเวลาที่เกื้อหนุนให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชสามารถเข้ามายืน ณ จุดสูงสุดของพีระมิตความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมการเมืองไทยทั้งทางตรงและทางอ้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชถูกฉายภาพ “พระมหากษัตริย์นักพัฒนา” ความสนพระราชหฤทัยต่อแนวคิดเรื่องการพัฒนาปรากฏตั้งแต่ช่วงปีแรกๆ ที่เสด็จนิวัติพระนครเป็นการถาวรเมื่อปลาย พ.ศ. 2494 กิจกรรมด้านการพัฒนาเหล่านี้ในเวลาต่อมาได้กลายเป็นโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งมีเครือข่ายครอบคลุมทั้งในภาคชนบทและเขตเมืองใหญ่ ควรกล่าวด้วยว่าบทบาทพระมหากษัตริย์นักพัฒนาได้ส่งเสริมกระบวนการสร้างพระราชอำนาจนำให้สูงเด่นยิ่งขึ้น¹¹ ทั้งนี้ ภาพลักษณ์และ

พระราชกรณียกิจด้านการพัฒนาที่สำคัญมากด้านหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชก็คือการบริหารจัดการน้ำ ซึ่งหมายรวมถึงการพัฒนาจัดหาแหล่งน้ำ กักเก็บน้ำ ระบายน้ำ ทำน้ำเสียให้เป็นน้ำดี ตลอดจนการแก้ไขปัญหาหน้าท่วม¹²

น่าสังเกตว่าพระราชกรณียกิจด้านการบริหารจัดการน้ำของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมีความสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในสถานการณ์และบทบาทความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ดังจะพบว่าในช่วงต้นรัชสมัยภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์นักพัฒนายังไม่ปรากฏเด่นชัด อาจด้วยเพราะพระวิบูลีและประสบการณ์ ประกอบกับเงื่อนไขทางการเมืองและข้อจำกัดของหลักการเรื่องพระราชอำนาจแบบสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การแสดงออกถึงพระราชกรณียกิจด้านการพัฒนาในช่วงต้นรัชสมัยจะเป็นการภายในอยู่มาก

พระราชกรณียกิจด้านการบริหารจัดการน้ำในสมัยแรกเริ่ม ได้แก่ แนวพระราชดำริเรื่อง “ฝนหลวง” ซึ่งมีจุดเริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ. 2499 ไม่ผิดนักหากจะกล่าวว่าฝนหลวงได้กลายเป็น “ภาพลักษณ์-ภาพจำ” ในทางสาธารณะที่เชื่อมโยงประเด็นว่าด้วยพระมหากษัตริย์กับการพระราชทานความอุดมสมบูรณ์ กระนั้น หากเปรียบเทียบการบริหารจัดการน้ำในภาพรวม ฝนหลวงก็ยังถือว่าอยู่ในขอบข่ายปฏิบัติการที่เล็กหากเปรียบเทียบกับพระราชกรณียกิจด้านการควบคุมบริหารจัดการน้ำในทศวรรษต่อๆ มา อันก่อให้เกิดภาพลักษณ์-ภาพจำทางประวัติศาสตร์ของพระมหากษัตริย์ผู้ปฏิบัติพระราชกรณียกิจด้านการบริหารจัดการน้ำอย่างชัดเจน

โครงการขนาดใหญ่ด้านชลประทาน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากพระราชดำริหลายต่อหลายโครงการที่ได้รับการน้อมนำมาปฏิบัติอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นโครงการเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ในจังหวัดลพบุรีและสระบุรี เขื่อนขุนด่านปราการชลในจังหวัดนครนายก โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังในจังหวัดนครศรีธรรมราช โครงการแก้มลิงเพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมขังและการระบายน้ำลุ่มน้ำเจ้าพระยา โครงการประตูประบายน้ำคลองลาดโพธิ์ในจังหวัดสมุทรปราการ ฯลฯ ต่อประเด็นนี้ อาจกล่าวได้ว่าภาพลักษณ์และสัมฤทธิ์ผลของพระราชกรณียกิจด้านการควบคุมบริหารจัดการน้ำ ซึ่งปรากฏต่อสังคมคือสิ่งที่เติบโตขึ้นตามพระราชอำนาจนำ อีกทั้งสิ่งนี้ยังอาจเป็นภาพสะท้อนถึงการปฏิบัติพระราชกรณียกิจในฐานะ “พระมหากษัตริย์แห่งสังคมเมืองน้ำ” ในบริบทที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

หนังสือเล่มนี้มีสมมติฐานสำคัญคือ สถานภาพและบทบาทพระมหากษัตริย์กับสังคมเมืองน้ำ มีการคลี่คลายและปรับเปลี่ยนไปตามสภาพบริบทสังคมเรื่อยมาภายใต้เงื่อนไข ข้อจำกัดและความแตกต่างเฉพาะของแต่ละสมัย ซึ่งมีผลต่อการอธิบายวิธีการเข้าไปควบคุมและบริหารจัดการน้ำ หรือนัยหนึ่งคือความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ทั้งนี้ ความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กันมาโดยตลอด แม้ว่ายุคสมัยและความสัมพันธ์ทางอำนาจได้เปลี่ยนไปก็ตาม กล่าวโดยเฉพาะเจาะจงคือ พระราชอำนาจนำในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมีผลต่อพระราชกรณียกิจด้านการบริหารจัดการน้ำทั้งในแง่การรับรู้ของผู้คนใน

“สังคมเมืองน้ำ” เป็นคำที่ใช้นิยามสภาพพื้นที่ศูนย์กลางทางอำนาจของรัฐสยาม/ไทยได้อย่างดียิ่ง ภาพของแม่น้ำ ลำคลอง น้ำท่วมทันท้องทุ่ง และผู้คนที่ย้ายถิ่นไปมาด้วยเรือ เป็นภาพที่ปรากฏให้เห็นโดยทั่วไปในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ในแง่นี้ น้ำจึงมีความสัมพันธ์กับชีวิตของชาวสยาม/ไทยอย่างยิ่งवाद

ชลารักษ์พิตร: การจัดการน้ำของกษัตริย์ไทย จากพิธีกรรมสู่การพัฒนา จะฉายให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับการบริหารจัดการน้ำผ่านพระราชกรณียกิจต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพระราชพิธีขอฝน การขุดคูคลอง การสร้างประตูน้ำตามหลักชลประทานสมัยใหม่ ไปจนถึงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในยุคสมัยแห่งการพัฒนา ทั้งหมดทั้งมวลนี้นำนามสู่การจรรโลงไว้ซึ่งความผาสุกของพสกนิกร ความสถาพรของพระราชอาณาจักร และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ไทย

ประวัติศาสตร์

ISBN 978-974-02-1898-2

9 789740 218982

ราคา 320 บาท